

رویکرد معاصر در تزئینات کلیساهای گرجستان

پدیده عادلوند

پژوهشگر دکتری پژوهش هنر دانشگاه الزهرا، عضو هیئت علمی مرکز پژوهشی نظر
padideh_adelvand@yahoo.com

چکیده

تزئین به عنوان نمود تفکر طراح محمل و زمینه‌ای است که با خوانش آن می‌توان به بنیادهای معنایی حاکم بر خلق و ساماندهی آنها دست پیدا کرد. انواع و شیوه‌های تزئین کلیسا قادر است تفکر، ایدئولوژی و رویکرد حاکم بر آن را به نمایش می‌گذارد. تزئین کلیساهای گرجستان در کشور گرجستان رویکردهای مختلفی داشته است؛ در تفاوتی آشکار با شیوه‌های دوران تاریخی، در تزئین کلیساهای امروز گرجستان از رویکرد کالایی و نمایشی برخوردار بوده که با شمایل‌های قدسیین در قالب قاب‌های الحاقی نمود پیدا کرده است.

این تزئینات از چند ویژگی برخوردارند: (۱) ارتباطی با نقوش دوران پیشین ندارند؛ مکمل آنها نیستند و با هویتی مستقل و به صورت افقی ترکیب شده‌اند. (۲) با توجه به اینکه قاب الحاقی قابلیت کم و اضافه شدن دارد و به تعریف سطحی از پیش تعیین شده نیاز ندارد، وجه موقتی پیدا کرده است. (۳) قاب‌ها به صورت اشیای منفرد موزه‌ای بدون ارتباط با زمینه در معرض دید قرار دارند. (۴) جنبه زمینی دارند و عظمت‌گرا نیستند.

در کنار این سیاست، نحوه مدیریت کلیسا نیز بر وجه نمایشی آن می‌افزاید. وجود فروشگاه‌های کتاب و محصولات فرهنگی و نبود فضای اختصاصی عبادت، حالت نمایشگاهی کلیسا را افزون می‌کند و مردم بومی تنها به ادای تشریفاتی چون تقدیس قاب‌ها، شمع روشن کردن و غسل تعمید اکتفا می‌کنند زیرا فضایی در کلیسا برای خلوت آنها تعریف نشده است. رویکرد نمایشی و کالایی حاکم بر کلیساهای امروز از محتوای سیاست امروز حکومت در ارتباط با مذهب و نقش آن در جامعه حکایت می‌کند. به عبارت دیگر در سیاست گرجستان، مدیریت کلیسا با کارکرد رسانه‌ای و به عنوان پدیده‌ای ابژکتیو جهت جذب مخاطب، فضای معنوی کلیسا را تبدیل به فضایی نمایشگاهی کرده است.

واژگان کلیدی

گرجستان، تزئین، کلیسا، رویکرد نمایشی، رویکرد موزه‌ای.

کلیسا با سیاست در شکل دولت، این تعامل و تقابل وجهی بارز یافته است (قزلسفلی، ۱۳۸۲). سیاست در مصداق دولت و نهادهای حکومتی از رسانه هنر و دین بهره می‌گیرد تا معانی و مفاهیم خاصی را به جامعه انتقال دهد که شاهد هستیم این سیاسی کردن تحمیلی توانسته سبب تحریف هنر و کاهش ابعاد زیبایی‌شناسانه آن شود. هنر در این حالت نقش یک وسیله کاربردی و هدفمند برای دولت، دستگاه‌های دولتی و دیگر طبقات در جامعه مدنی ایفا خواهد کرد. از آنجا که هنر و دین تأثیرگذار است در نتیجه سیاست از آنها برای دوام خود استفاده می‌کند، بنابراین هنر و دین در خدمت سیاست بوده و اغلب نقش اعتباری پیدا می‌کند. خوانش سیاست‌های معاصر حاکم بر کلیساهای گرجستان به عنوان نماد یک نهاد دینی - هنری به معنای عام با شناسایی رویکرد غالب در تزیینات کلیسا هدف اصلی این مقاله به شمار می‌رود.

سیاست به عنوان قبضه‌کردن، سازمان‌دادن و بهره‌برداری از قدرت در یک منطقه، سرزمین یا جامعه تعریف می‌شود (استکه‌اوس، ۱۳۷۴). با لحاظ کردن این تعریف، طبعاً این دولت یا دولت‌ها هستند که پیوند اصلی میان سیاست و جامعه را در جهان مدرن فراهم می‌سازند.

امروز سیاست جمهوری گرجستان با پیوستن به اتحادیه اروپا و تمایل به غربی شدن، دولت را وادار به اخذ تصمیماتی کرده که در نهادها و جوامع مختلف کشور از جمله دینی و هنری نیز نمایان است. در این میان ماهیت کلیسا به عنوان بستر ظهور هنر مذهبی و شعائر دینی که واسطه انتقال معنا هستند با سیاست جاری دچار تزاخم می‌شود.

«قزلسفلی» در مقاله «هنر و سیاست» بیان می‌دارد در دوران معاصر، گذشته از پیشینه تاریخی پیوند هنر و دین در نمود عینی

تاریخ بوده و هست. به نوعی از دین و مذهب استفاده شعاری و تبلیغی شده و حکومت‌گران در راستای کسب و حفظ قدرت و بسط استبداد و ایجاد خفقان به اعتقادات عوامانه مردم توسل جسته‌اند. این دین همان است که دکتر «علی شریعتی» در کتاب «مذهب علیه مذهب» از آن به «دین شرک» یاد می‌کند. ایشان معتقد است این گونه از دین از ابتدای تاریخ اجتماعی بشر وجود داشته و همواره متولیان آن سعی داشته‌اند مردم را با توسل به آن در فقر مادی و معنوی به استثمار کنند (شریعتی، ۱۳۷۷). براساس این دیدگاه‌ها و شواهد میدانی به نظر می‌رسد دین در گرجستان، نقش ابزاری یافته و دامان هنر را نیز گرفته است. از آنجایی که این مقاله بر تزیینات کلیسا متمرکز است، لذا کلیسا را فصل مشترک هنر و دین در نظر می‌گیریم.

کلیسا، ابزار سیاسی کنترل فرهنگ

با حضور در جامعه گرجستان این احساس دست می‌دهد که این کشور با پیامدهای کنترل فرهنگ و دین مواجه است. براساس شواهد میدانی، کلیسا در کشور گرجستان به عنوان نماینده دین و هنر از مدل اولیه محتوایی خود فاصله گرفته است. در ظاهر امر ممکن است به عنوان عامل مشروعیت بخش دولت تلقی شود اما در عمل به ابزار کنترل فرهنگ تبدیل شده است. کنترل دولتی در جوامع توسعه نیافته چون گرجستان نه تنها به تقویت مبانی اعتقادی و رفتار دینی و رعایت هنجارهای فرهنگی نیانجامیده بلکه به تضعیف آنها نیز منجر شده است. به نظر دخالت دولت این کشور بر مسایل فرهنگی از جمله دین و هنر آسیب‌هایی را به این جامعه وارد می‌سازد: دولت‌های ایدئولوژیک با تعریف متفاوت و

فرضیه: سیاست تزیین در مدیریت امروز کلیساهای گرجستان از رویکردی کالایی و نمایشی تبعیت می‌کند.

دین ابزاری

«دمی راس» در مطالعات خود از سیاست کشورهای مختلف بر این باور است که در همه آنها یک موضوع و محتوای مشترک وجود دارد: ارتباطات بین دین و سیاستمداران از یک طرف و دین و دولت از طرف دیگر. وی معتقد است از یک سو سیاستمداران برای مشروعیت بخشی به فعالیت‌های خود و جلب رأی مردم و جذب آنها از موضوعات دینی در تبلیغات و رقابت‌های سیاسی خود بهره می‌گیرند و از سوی دیگر به محض رسیدن به قدرت، دین را مانعی بر سر فرایندهای مدیریتی کشور می‌دانند و درصدد حذف آن برمی‌آیند. اگرچه برخی از کشورها به صورت رسمی و قانونی دارای قانون جدایی دین از دولت هستند (مانند گرجستان)، اما این نوع جدایی یک مسئله معمولی و عرف‌پسند نیز تلقی می‌شود. در اینجا آشکارا دولت‌های دینی مورد نظر نیستند، بلکه بیشتر دین‌های دولتی مشهود هستند که در آن دولت به دنبال کنترل دین است و همین مسئله باعث پیدایش نوعی کودتا علیه دین می‌شود، زیرا این فرایند (کنترل دین توسط دولت) باعث می‌شود دولت به دین کمک کند و این اقدام نوعی کودتا علیه دین جهت خنثی کردن آن به عنوان یک پایگاه قدرتمند مستقل تلقی می‌شود و بنابراین نهاد دین به طور خودکار همانند دیگر نهادهای دولتی ضمیمه قدرت دولت می‌شود و استقلال خود را جهت کنترل و نظارت قدرتمندانه بر دولت از دست می‌دهد.^۱

خودنمایی مذهبی و استفاده ابزاری و گزینشی از دین همواره در

تصویر ۱. قاب‌های نقاشی در کلیسا به مثابه کالای فرهنگی. کلیسای باگراتی، گرجستان. عکس: زهره شیرازی، آرشیو مرکز پژوهشی نظر، ۱۳۹۲.

قصد دارد هویتی جدید را برای گرجستان بیافریند. اگرچه دین عامل فرهنگ‌ساز است، اما در این اقدامات نوین دولت گرجستان، دین مصون نمانده و از ماهیت خود فاصله گرفته و "فرهنگ دینی" تبدیل به "صنعت فرهنگ دینی" شده است. از آنجا که یکی از ابزارهای صنعت فرهنگ، رسانه است لذا در گرجستان شاهد هستیم، کلیسا تبدیل به یک رسانه و سرگرمی برای تولید فرهنگ مدرن شده است. به عبارت دیگر فرهنگ دینی مدرن به عنوان یک صنعت در گرجستان توسط رسانه کلیسا با هدف تأثیرگذاری بر توده‌ها تولید می‌شود.

کالایی شدن کلیسا و تزئینات آن

وقتی کلیسا یک رسانه می‌شود باورهای دینی به تکرار رفتار و مناسک، که اتفاقاً رسم قدیم و دیرینه هستند، تقلیل پیدا می‌کنند و تبدیل به کالای فرهنگی می‌شوند و به جای مواریت فرهنگی می‌نشینند. کالایی شدن، پیامد سلطه نظام مبادله در سرمایه‌داری است. توده در این بازی به قدری مسخ می‌شود که گویی خود دوست دارد فریب بخورد.

در کلیساهای گرجستان به ویژه کلیساهای تاریخی، تشخیص زائر از گردشگر مشکل است. چراکه در این کلیساها فقدان فضا یا جایگاهی برای خلوت زائرین و الزام به تماشای قاب‌های دیواری، حس و

جدیدی از زندگی در تلاش برای ساخت هویت و شخصیتی جدید، جامعه را با بحران هویت مسخ کرده‌اند. چنانکه در گرجستان ردپای هویت گرجی با آن سبقه تاریخی محو و کمرنگ شده است. همچنین گمان می‌رود اهرم قدرت در کشور گرجستان با تولید معنی و هنجارها، فرهنگ را با پدیده‌های سازنده‌اش چون هنر و دین سیاسی کرده است. دین در این وضعیت ابزاری در خدمت کسب قدرت و ثروت بیشتر است که پیامدی چون اصالت‌بخشی به قالب‌های دینی و به حاشیه‌راندن محتوای دین را در پی دارد.

رسانه کلیسا، ابزار صنعت فرهنگ توده

اقدامات به ظاهر روشنگرانه و خردباورانه دولت‌ها می‌تواند سرچشمه بحران‌های حاضر تلقی شود که بروز جنبه‌های ابزاری و کاربردی ماحصل این نوع نگاه است. "خردابزاری در پی سلطه بر طبیعت است... و تمایزهای کیفی عناصرش بی‌ارزش دانسته می‌شوند. علم که از فهم این تمایزها ناتوان است، خود را با نیازهای تکنولوژیک (در جهت ساختن ابزار) همراه می‌کند و تابع آن می‌شود... و فرهنگ تا حد صنعت فرهنگ تقلیل یافته است" (احمدی، ۱۳۸۳: ۱۳۳).

محصول اصلی این صنعت نیز خلق فرهنگ توده‌ای است.

امروز دولت در گرجستان با تمنای ساخت فرهنگ مدرن و غربی

تصویر ۲. بازدید از کلیسا به جای زیارت. کلیسای باگراتی. گرجستان.
عکس: زهره شیرازی، آرشیو مرکز پژوهشی نظر، ۱۳۹۲.

بازدید می‌کنند (تصویر ۲).
همچنین وجود فروشگاه‌های محصولات فرهنگی در کلیساهای
گرجستان به حالت نمایشگاهی فضا و حس و حال رسانه‌ای آن دامن
زده است (تصویر ۳).

افقی‌گرایی تزئینات در کلیسا

در کلیساهای گرجستان خبری از عمودی‌گرایی گوتیک، به عنوان
نماد سلسله مراتب هستی نیست و شاهد افقی‌گرایی هستیم که با
ردیف قاب‌های نقاشی در سطحی افقی و در برابر دید انسانی تأکید
می‌شود (تصویر ۴). برخی از ویژگی‌های افقی‌گرایی را می‌توان
در نظریات فلاسفه معاصر چون «دلوز» نیز مشاهده کرد. این
فیلسوفان، سلسله مراتب عمودوار، درخت‌گونه و مرکز مدار عقلانیت
غرب را مردود دانسته‌اند. از نظر آنان هیچ ارجحیتی در جهان وجود
ندارد. به طوری که همه چیز در کنار هم است، هیچ اندیشه‌ای بر
دیگری ارجحیت ندارد، تفسیری بالاتر و فراتر از دیگری نیست،
همه چیز افقی است (قیادیان، ۱۳۸۶: ۱۵۲). دلوز بر این باور است
که هنر و ادبیات، هدفی جز فهم و ترسیم زندگی ندارند و آنها را
همچون ابزاری برای پیگیری و دریافت رگه‌های زندگی می‌بیند
(ارشاد، ۱۳۸۰: ۱۸۸).

حال موزه‌های را جایگزین معنویت کلیسا کرده و قاب‌ها با کارکردی
شیء‌گونه و کالایی، صنعت فرهنگ دینی را برای مردم می‌آفرینند.
به قول آدورنو، mass "آن خلق آزادی نیست که از برکت دموکراسی
لیبرال آفریننده اندیشه‌های متنوع و خودانگیخته است. mass توده
یکدست، فریب‌خورده و کالاشده‌ای است که ابزار ایدئولوژی صنعت
فرهنگ است" (جمادی، ۱۳۸۸: ۱۱).

در اینجا می‌توان از مفهوم mass یا توده نظریه‌پردازان مکتب
فرانکفورت وام گرفت. فرهنگ در اصطلاح صنعت فرهنگ یعنی
فرهنگ توده‌ای که توسط رسانه‌های تکنیکی (در اینجا: کلیسا) در
جهت یکدست‌سازی، تولید و بازتولید می‌شود. "صنعت فرهنگ
از دیدگاه آدورنو اساساً چیزی والا نیست بلکه ویرانگر فلسفه، هنر و
هر چیز والایی است. آدورنو این انحطاط فرهنگی را نوعی فاشیسم
می‌داند" (همان: ۱۲).

به طور کلی، قاب نقاشی‌های کلیساهای گرجستان که عمده‌ترین
تزئینات کلیسا را تشکیل می‌دهند، کالاهایی فرهنگی هستند که
ماهیت نمایشی و نه روایتی آنها ویژگی تکثیرپذیری و موقتی بودن
را به آنها داده است. شمایل‌های قدیسی که روزی رابط انسان با خدا
بودند در این فرایند کالایی شدن اسیر شیء‌شدگی شده‌اند (تصویر ۱).
علاوه بر این کلیسا به مدد این قاب‌ها در شمار سرگرمی درآمده است
و مردم بیش از آنکه به قصد زیارت و مراقبه به کلیسا بروند از کلیسا

تصویر ۴. رویکرد معاصر افقی‌گرایی در کلیساهای گرجستان به جای عمودی‌گرایی کلیساهای گوتیک. کلیسای سامبا. گرجستان. عکس: زهره شیرازی، آرشیو مرکز پژوهشی نظر، ۱۳۹۲.

تصویر ۳. وجود فروشگاه‌های محصولات فرهنگی در کلیساها فضای موزه‌ای و نمایشگاهی را القا می‌کند. کلیسای سامبا. گرجستان. عکس: زهره شیرازی، آرشیو مرکز پژوهشی نظر، ۱۳۹۲.

پاول (۱۳۷۹: ۱۱۷) می‌گوید: در حالی که درخت به عنوان نماد عمودی‌گرایی در فکر تثبیت خود و "بودن" خود است، ریزوم^۲ نماد افقی‌گرایی است، همواره در این فکر است که مجدداً خود را سامان بخشد. در الگوی ریزوم، بی‌هدفی و اتفاقی بودن سبب شده است همه چیز مانند هم و هم ارزش با یکدیگر باشد. آنچه از این دگرگونی می‌توان استنباط کرد تغییر نظام زیباشناسی تزئینات عمودی در کلیسای تاریخی گرجستان است که جای خود را به شیوه‌ای جدید داده است. این دگرگونی، قهراً حامل معنای خاصی است که هدف این مقاله در خصوص اثبات دگرگونی در معنای تزئینات کلیساهای گرجستان را پوشش می‌دهد. چنین قاب‌های نقاشی و تخته‌نگاره جداکننده محراب که از ویژگی‌های کلیساهای ارتدکس گرجستان به شمار می‌روند فضایی افقی را بازنمایی می‌کنند که می‌تواند تا حدی بر اساس تفکر ریزومی مبتنی بر زمینی و انسانی بودن توجیه‌پذیر باشد (تصویر ۵).

نتیجه‌گیری

کلای تبلیغی و نمایشی با ویژگی‌های قاب‌گونه و موقتی بودن، در دید انسانی قرار داشتن و افقی‌گرایی مظهر این سیاست است. تبدیل کلیسا به یک رسانه خنثی با تأکید بر آداب و آیین‌های وابسته به آن با هدف رونق گردشگری و بهره‌مندی اقتصادی، در عین آنکه مذهب را از کارکرد اولیه خود دور ساخته، آن را به شیئی کارآمد برای نابود ساختن مذهب اصیل بدل کرده است.

دولت گرجستان با استفاده از ابزار دین و به مدد کلیسا سعی در کنترل فرهنگ و تبدیل آن به صنعت دارد. کلیسا در این فرایند رسانه‌ای است که با هدف سرگرم‌کنندگی، مخاطبان خود اعم از گردشگران و زائران را جذب می‌کند. به نظر می‌رسد سیاست دولت گرجستان با هدف رونق صنعت گردشگری در اقتصاد این کشور در ایجاد این نقش مؤثر باشد. تزئینات کلیساها، به ویژه نمونه‌های مشهور که با مدیریت دولت اداره می‌شوند، به عنوان

تصویر ۵. وجود تخته‌نگاره‌ها بر افقی‌گرایی کلیساها تاکید می‌ورزد. کلیسای آنانوری. گرجستان.
عکس: زهره شیرازی. آرشیو مرکز پژوهشی نظر، ۱۳۹۲.

پی‌نوشت

۱. <http://www.iranpress.ir/farhang/template1/News.aspx?NID=32>. تاریخ دسترسی ۱۳۹۲/۷/۱.

۲. ریزوم ریشه‌های فرعی گیاه است و در فاصله‌های میانی ریشه اصلی گیاه می‌روید. گیاه ریزوم‌دار به صورت افقی رشد کرده و ساقه‌اش در خاک قرار می‌گیرد. ژیل دلوز، فیلسوف فرانسوی در کتاب هزار فلات (هزار سطح صاف) که با همراهی دوستش فیلیکس گاتاری منتشر نموده، بارها به استعاره ریزوم اشاره نموده است. وی می‌گفت: ما دو جور نحوه تفکر داریم؛ تفکر ریزومی و تفکر درختی. تفکر درختی نمایانگر فلسفه بودن (و درجا زدن) است حال آنکه تفکر ریزومی، پویا و متکثر بوده و در آن از مرزبندی‌های تفکر خطی خبری نیست. نگاه ریزومی ضد تمرکز و نظم معمول است. در واقع تئوری ریزوم به چندگانگی بها می‌دهد و ریزوم، فرهنگ‌های گونه‌گون و متعدد را به هم وصل نموده رابطه جدید می‌سازد.

فهرست منابع

حکمت و معرفت، (۴ پیاپی ۴۰): صص ۱۴-۹.

• راس، دمی و استریت، اس.، کارن. (بی‌تا). دین، سیاستمداران و دولت. ترجمه: سیاوش نادری فارسانی. قابل دسترسی در <http://www.iranpress.ir/farhang/template1/News.aspx?NID=۳۲>

• شریعتی، علی (۱۳۷۷) مذهب علیه مذهب، تهران: انتشارات چاپخش.

• قبادیان، وحید. (۱۳۸۶). مبانی و مفاهیم در معماری معاصر غرب، تهران: انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

• قزلسفلی، محمدتقی. (۱۳۸۲). هنر و سیاست. پژوهشنامه علوم انسانی و اجتماعی، ۳ (۹ و ۱۰): صص ۲۳۴-۲۱۳.

• نظری، محسن. (۱۳۸۲). پیامدهای کنترل رسمی دین و فرهنگ، مجله بازتاب اندیشه، (۴۳).

• احمدی، بابک. (۱۳۸۳). مدرنیته و اندیشه‌های انتقادی، چاپ پنجم. تهران: مرکز. • ارشاد، محمدرضا. (۱۳۸۰). اندیشه‌های فلسفی در پایان هزاره دو: گفتگو با دکتر محمد ضیمران، تهران: انتشارات هرمس.

• استکه‌هاوس، ل. ماکس (۱۳۷۴) سیاست و دین از مجموعه مقالات کتاب فرهنگ و دین: برگزیده مقالات دایرة المعارف دین، ترجمه: مرتضی اسعدی، تهران: طرح نو

: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، مرکز مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

• پاول، جیم. (۱۳۷۹). گام به گام؛ جهان فلسفه مدرن: پست‌مدرنیسم، ترجمه و ویرایش: حسین علی نودری، تهران: انتشارات مؤسسه فرهنگی پژوهشی چاپ و نشر نظر.

• جمادی، سیاوش (۱۳۸۸) صنعت فرهنگ و رسانه‌های تکنیکی، مجله اطلاعات